

Володимир Гінда
(Київ)

СТВОРЕННЯ ЛЕГЕНДИ ПРО «МАТЧ СМЕРТІ»

У статті аналізується створення міфу про «матч смерті» радянськими журналістами та письменниками в воєнний і післявоєнний час. Показано, як вдало цей міф використовувався комуністичною пропагандою у вихованні молодого покоління.

Ключові слова: футбол, міф, «матч смерті», спорт, окупація, пропаганда.

Красива легенда про героїчну перемогу футболістів київського «Динамо» над німецькими вояками в серпні 1942 р., створена в радянську добу, досі не дає спокою дослідникам. В останні роки про «матч смерті» написано так багато, що здивувати читача чимось новим просто неможливо. Та й для чого це робити, коли, на моє переконання, всю правду про поєдинок спираючись на факти вже розповіли Т. Євстаф'єва¹, Г. Кузьмін², В. Пристайко³, А. Вартаньян⁴.

На прикладі цього міфу можна побачити, як чітко і злагоджено працювала тодішня радянська пропагандистська машина. Спочатку за справу взялися журналісти та письменники, потім, коли вони зробили свою роботу, підключилися державні керівники. В результаті вийшла така легенда, яку знала вся країна.

Суть її зводилася до наступного: футбольна команда київського «Динамо» через оточення не встигла евакуюватися. Спочатку гравці сиділи тихо, влаштувалися на роботу хто куди, зустрічалися. Та, сумуючи за футболом, стали тренуватися на якомусь забутому Богом і людьми майданчику. Про це відразу дізналися місцеві хлопчачки, жителі, а потім дійшло й до німецької влади.

Вони викликали футболістів і сказали: «Навіщо вам пустир? Ось чудовий стадіон незадіяний, будь ласка, тренуйтеся. Ми не проти спорту, навіть навпаки».

Динамівці погодилися і перебралися на стадіон. Через деякий час німці викликали їх і сказали: «Мирне життя в Києві налагоджується, вже працюють кінотеатри, опера та оперета, час відкривати стадіон. Нехай усі бачать, що мирне відновлення іде повним ходом. І ми пропонуємо вам зустріч зі збірною збройних сил Німеччини «Люфтваффе».

Динаміці попрохали час на роздуми. Одні були проти, вважаючи, що грати з фашистами в футбол — ганьба та зрада. Інші заперечували: «Навпаки, ми їх переможемо і зганьбимо перед усім народом, підніmemo настрої киян». Зійшлися на другому. Команда почала посилено готуватись. Її назвали «Старт».

І ось на вулицях Києва з'явилися яскраві афіші: «Футбол. Збірна збройних сил Німеччини «Люфтваффе» — збірна міста Києва «Старт».

Стадіон був переповнений: половину трибун зайняли німці, з'явилося високе начальство, сам комендант. Вони були веселі і чекали насолоди. Гірші місця дісталися мешканцям Києва, голодним та обідраним.

На гру динамівці вийшли в червоних футболках — кольорах прапора СРСР, чим сильно роздратували німців, коли вишикувалися в центрі поля, то на німецьке вітання «Хайль!», відповіли радянським — «Фізкульт привіт!».

Поєдинок розпочався. Динамівці виснажені та слабкі. Відгодовані німецькі футболісти грали відверто грубо, але суддя нічого не помічав. Окупанти на трибунах підвелися в захопленні, коли у ворота киян було забито перший гол. Друга половина стадіону сумно мовчала: і тут, у футболі, загарбники перемагають нас.

Тоді динамівці, як кажуть, взяли за справу. Їх охопила злість. Невідомо звідки з'явилися сили. Вони стали перегравати німців. І, пригадавши свій довоєнний клас, спочатку забили один м'яч, а після чергової вдалої комбінації вийшли вперед у рахунку. Тепер розчаровано затихли німецькі трибуни, а інші глядачі обіймалися і кричали: «Ура, німців б'ють!».

Це «Німців б'ють!» вже виходило за межі спорту. Фашисти заметушилися, забігали перед трибунами, наказували «Припинити!» та стріляли в повітря. Закінчився перший тайм, команди пішли на відпочинок.

У перерві до динамівців зайшов офіцер із ложі коменданта і дуже ввічливо сказав наступне: «Ви молодці, показали хороший футбол, і ми це оцінили. Свою спортивну честь ви підтримали гідно. Але тепер, у другому таймі, грайте спокійніше. Самі розумієте, вам належить програти. Це наказ. Якщо не програєте, — будете розстріляні».

Динамівці мовчки вислухали і пішли на поле. Вони грали, ніби боги, і розтрощили суперників. Комендант з усіма офіцерами залишив трибуну. Поле оточили жандарми з собаками. І лише наші глядачі, не підозрюючи, що йдеться про життя або смерть, раділи від душі.

Суддя передчасно дав фінальний свисток; жандарми, не чекаючи, поки футболісти зайдуть до роздягальні, схопили динамівців тут же на полі, посадили в закриту машину і відвезли до Бабиного Яру.

Подібного випадку не знала історія світового футболу. У цій грі спорт виявився наскрізь політичним. У динамівців не існувало іншої зброї, вони

перетворили у зброю сам футбол, зробивши справжній подвиг. Спортсмени вигравали, знаючи, що йдуть на смерть, і вони пішли на це, щоб нагадати народу про його гідність⁵.

Ця трагічна історія шліфувалася роками, поки набула потрібного тогочасній партноменклатурі вигляду. Вперше про загибель динамівців написав буквально за десять днів після звільнення Києва від нацистів, журналіст газети «Известия» Є. Крігер. У своїй статті під заголовком «Так було в Києві...» він намагався за допомогою очевидця Дмитра Орлова розповісти читачам про жахливе життя киян в окупації. Одним із багатьох епізодів Крігер обрав історію з розстрілом футболістів київського «Динамо», яку розповів йому співрозмовник. «Дмитро Орлов привів нас на іншу вулицю, Короленка, до будинку № 31 або 33, де розміщалося гестапо і поряд гараж. Гараж під німецьким конвоєм будували юнаки, в яких закохана була вся молодь України... Це були гравці футбольної команди київського «Динамо». Довгий час вони ховалися від німців. Потрібно було жити, рятуватися від голоду. Вони влаштувалися працювати на 1-й київський хлібозавод. Їх виявили німці, загнали в підвали гестапо. Орлов бачив, як вони будували під конвоєм гараж, потім їх примушували асфальтувати вулицю перед будинком гестапо, — писав журналіст. — Коли робота була завершена, всіх юнаків розстріляли. В Києві розповідають, що відомий на всю країну воротар України Трусевич перед смертю піднявся назустріч німецьким кулям і крикнув: «Червоний спорт переможе! Хай живе Сталін!» Так вмирили люди Києва. Їх правда, їх пісні лишилися живими. Правда залишалася справою, пісня — таємним спротивом»⁶.

Цим невеличким епізодом у своїй публікації Крігер, сам того не підозрюючи, заклав першу цеглину до фундаменту майбутнього міфу. Останні слова Трусевича, немовби кличуть читача і журналістів звернути увагу на цю історію. Чи мав це на меті кореспондент «Известий», нині, на жаль, встановити неможливо.

Чергова публікація на цю тему з'явилася 17 листопада в газеті «Київська правда» під заголовком «У Сирецькому концтаборі», де знову ж автор публікації розповів про динамівців, наголосивши на тому, що футболістів окупанти розстріляли за виграний у німців матч. При цьому в статті не вказувалося, з яким рахунком завершилася гра, назва німецької команди, дата проведення поєдинку. Зате радянського пафосу через край: «Протягом довгого часу в концтаборі перебувала в ув'язненні група відомих країні київських футболістів — динамівців. Серед них були Трусевич, Клименко, Кузьменко та інші.

За що їх арештували німці?

В пам'яті киян постає незабутня картина — матч між німецькою командою і командою робітників хлібозаводу № 1, в яку входили і згадані

товариші. У цьому матчі їх змусили взяти участь німці, сподіваючись вразити киян своїм неперевершеним мистецтвом, продемонструвати перевагу спортсменів арійської породи... Це був більше ніж матч, це була сутичка між самозакоханими, набундюченими насильниками і полоненими, але нескореними радянськими людьми. Динамівці вщент розбили відбірну німецьку команду. Десятки тисяч людей були свідками сорому німців і перемоги наших спортсменів... Ця гра стала останньою в житті динамівців. Їх відразу арештували, а 24 лютого 1943 року на очах всього табору під час чергового масового розстрілу 42 людей вбили і прославлених футболістів»⁷.

Наступний свою частку в творення легенди вніс радянський письменник П. Северов. У своїй статті «Останній тайм» у газеті «Радянська Україна» від 23 листопада 1943 р.^{*} він вперше доносить до читача розмову з київськими футболістами начальника концтабору П. Радомського, який наказує їм програти: «Чим енергійніше ви будете боротися, тим краще. Матч повинен бути цікавим. Наші переможуть. Пам'ятайте почуття міри. Я повторююся: німці мають перемогти»⁸.

Письменник також вперше називає рахунок, з яким завершився поєдинок, 5:0 на користь киян, та передає розмову, після перемоги над німцями Радомського із футболістами, яких за сюжетом відразу після гри відвезли до концтабору на розстріл. «З легкового автомобіля виходить Пауль Радомський, безжалісний кат. Він зупиняється перед воротарем Трусевичем, довго дивиться на нього непорушним туманним поглядом: «Як ви посміли... Я запитую... як ви посміли... перемогти?... Значить, вирішили осоромити в особі наших спортсменів німецьку расу? Радомський витягнув пістолет. «Наказую всім лягти лицем вниз». Пролунав перший постріл, другий, третій.

Коли пістолет окупанта був направлений на Трусевича той промовив: «І все таки перемога буде за нами. Ви не вб'єте її собаки, ми переможемо!»⁹.

Відчувається, що Северов серйозно попрацював над історією з художньої точки зору. Тепер вона стала більш «живою», як люблять висловлюватися журналісти, у нього заговорили всі герої легенди і головне заговорили так, як вимагала тогочасна ситуація — з ненавистю до ворога і любов'ю до радянської влади.

---

^{*} На жаль, підшивки газети, що зберігаються в українських архівах неповні, тому відшукати цю статтю не вдалося. З цієї причини використовую цитати наведені А. Вартаняном, який, ймовірно, ознайомився з її текстом у московських архівах. Факт наявності цієї статті в 1958 р. підтвердив сам Северов у публікації в газеті «Вечірній Київ».

Із цих трьох публікацій до майбутньої легенди увійшли кілька наступних епізодів. Футболісти влаштувалися на роботу на хлібозавод, аби не загинути з голоду, були розстріляні за виграний у німців футбольний матч, радянських спортсменів німці примушували програти під загрозою смерті та з якою думкою динамівці виходили ґрати з окупантами: «Раз не виходить поки розбити німців на полі бою, ми поб'ємо їх на футбольному полі». Всі вони в дещо видозміненому вигляді знайшли в ній своє відображення.

Уже в лютому 1944 р. статтю Северова передрукувала в Грузинській РСР російськомовна газета «Заря Востока»¹⁰. Історія про героїзм київських футболістів уперше виходить за межі радянської України і, як засвідчують подальші події, знаходить там масу своїх прихильників. Журналіст А. Вартанян відзначає, що 23 лютого цей же варіант публікації передрукувала грузинська партійна газета «Комуністі»¹¹.

Останні слова публікації Северова, що «коли відгримить війна, ми ще побачимо їх (футболістів — *Авт.*) на київському стадіоні в бронзі і мармурі вони будуть стояти живими серед живих», грузини, на відміну від українців, сприйняли буквально. В республіці розгорнулася кампанія на побудову пам'ятника футболістам. «Заря Востока» розмістила на своїх сторінках невеличкий допис «На будівництво пам'ятника героїчним футболістам Києва», в якому закликала небайдужих розпочати збір коштів¹². В цей же день у Тбіліському інституті фізкультури організували мітинг, на якому учасники запропонували розпочати збір коштів на будівництво ескадрильї літаків імені київських футболістів. Студенти внесли до створеного фонду 12 тис. рублів. Відбувся мітинг футболістів тбіліського «Динамо». Грузинські футболісти зібрали 8 тис. руб. З часом до спортсменів приєдналися всі небайдужі в Грузії. Протягом двох місяців республіканські газети повідомляли про хід збору коштів у районах. Судячи з повідомлень, суми були чималими. Так, Зестафонський район вніс 75 тис. руб., Цхакаєвський — 82 тис., Кутаїський — 140 тис. Грузинський «Ошадбанк», навіть спеціально з цією метою відкрив рахунок № 160276, куди мали перераховуватися колективні та індивідуальні пожертви¹³.

На жаль, залишається невідомим, чи була збудована така ескадрилья. А. Вартанян зазначає, що в грузинській пресі того часу про це нічого не повідомлялося, а кошти, мабуть, були використані не за призначенням¹⁴.

Паралельно з Северовим про події серпня 1942 р. у своїй повісті «Динамівці» розповів жителям Забайкалля письменник Олександр Борщаговський. Він як член театру Київського особливого військового округу, який до війни знаходився на вулиці Ф. Мерінга, а на той час уже базувався на Забайкаллі (став театром Забайкальського фронту), після звільнення Києва прибув до столиці з метою дізнатися, чи можливо

прискорити повернення артистів до міста. Окрім цього, він бажав якнайбільше дізнатися про футбольний поєдинок динамівців з німцями. «Так сталося, що серед важливих справ тих днів для мене був і «матч смерті» 22 липня 1942 р. (Борщаговський помилково називає саме цю дату гри — *Авт.*). Я розпитував і допитувався, здається навіть дивував городян, які пережили окупацію, своєю одержимою цікавістю до подій на київському стадіоні біля Брест-Литовського шосе. В довгій зворотній дорозі Київ — Москва — Чита я обміркував і почав записувати — чи то документальний нарис, чи то невеличку повість»¹⁵.

У лютому 1944 р. матеріал Борщаговського розпочала друкувати фронтова газета в Читі «На боевом посту». Історія про героїзм київських футболістів і тут отримала своїх шанувальників. Проте тут, вона вперше наштовхнулася на офіційний спротив військових, хоча на її захист став політвідділ при штабі округу. Для нього це був чудовий пропагандистський матеріал. У цьому опусі динамівці скрізь були разом, у загоні народного ополчення, коли знищували німців у Голосіївському лісі, коли йшли з міста. Цей епізод із повісті Борщаговський у своєму епілозі до твору «Тревожные облака» пояснив незнанням багатьох фактів і подробиць¹⁶.

Але після виходу двох публікацій вище військове керівництво заборонило публікувати повість. Воно не розуміло, чому футболісти замість того, щоб воювати в підпіллі з ворогом, грали з ним у футбол? І тоді, як згадує Борщаговський, на редакцію посипалась маса листів і телеграм. «Про продовження діловито робили запити політвідділи, на редакційні телефони безперервно телефонували нікому не відомі люди і добре відомі командири частин, старші офіцери», — писав автор повісті¹⁷.

Під таким тиском і після втручання командування фронту газета отримала дозвіл на подальшу публікацію твору. Потім Борщаговського викликали до Москви, де Комітет кінематографії запропонував написати на цю тему кіносценарій.

Як бачимо, ще в ході війни було закладено основи майбутньої легенди. Окремі дослідники «матчу смерті» впевнені, що вже тоді її творці знали всю правду про гру, але не писали про це. На моє переконання, — це не так. Перші публікації цієї історії, дійсно, писалися на підставі переказів киян, які пережили окупацію. Крігер у своїй статті про ту гру згадує побіжно і описує її зі слів Орлова. Але у нього матеріал присвячувався не героїзму динамівців, а життю в окупації. Стаття в «Київській правді» писалася зі свідчень киян, і тільки акцент робиться на розстрілі спортсменів. Всі інші автори також друкують свої тексти, посилаючись на перекази очевидців. Те, що вони не були знайомі з публікаціями в окупаційній газеті «Нове українське слово», свідчить той факт, що німецька і

українські команди фігурують без назв, немає рахунку гри (Северов першим назвав рахунок, який був неточним), говорять лише про одну гру. Якби журналісти вивчали тогочасну пресу, то, звичайно, написали б про назву команд, адже «Старт» — це цілком поширена радянська назва. В німецькій назві «Флакельф» також нічого крамольного не було.

Трагічна розповідь про гру стала вдалим пропагандистським месиджем радянських журналістів. Тоді вони друкували сотні таких пропагандистських історій про звірства нацистів, підживлюючи ненависть до ворога, і таким чином поповненню лав добровольців Червоної армії, спонукали солдат до героїчних вчинків. Тому не дивно, що після завершення війни ця історія вже вважалася неактуальною для журналістів і про неї на певний час забули.

Напевно, про неї не скоро б згадали, якби Комітет кінематографії не замовив Борщаговському написати кіносценарій. Два роки він працював над замовленням, і за цей час ніяких розмов і публікацій в ЗМІ на тему героїзму динамівців не спостерігалось. На новий виток розкручування ця історія вийшла після завершення публікації кіноповіді Борщаговського, яку він у 1946 р. опублікував під заголовком «Матч смерті» в українській молодіжній газеті «Сталінське плем'я». В преамбулі до сценарію редакція газети наголошувала: «З цього номеру (24 серпня — *Авт.*) ми розпочинаємо друкувати кіноповідь А. Борщаговського, присвячену подвигу радянських спортсменів у дні Великої Вітчизняною війни. Сценарій написаний для ордена Леніна студії «Мосфільм» і переданий для постановки молодим режисерам Рибаківу, Бунееву, і Швайцеру — вихованцям Державного інституту кінематографії. Сценарій друкується з деякими скороченнями»¹⁸.

Повість про героїзм радянських спортсменів у газеті друкувалася з 24 серпня до 26 вересня 1946 р. Двічі серія публікацій переривалася (з 31 серпня до 10 вересня і з 12 до 17 вересня).

За сценарієм до Києва приїхала професійна німецька команда «Легіон Кондор» (він перший дає назву команді), нібито, — найкраща в Європі. Борщаговський, мабуть, врахувавши неприємний інцидент, із повістю «Динамівці» в Забайкаллі і тодішній тиск із боку влади на людей, які в період окупації працювали на відновлених німцями установах, пише, що футболісти до гри перебували в концтаборі, звідки німецький генерал наказав начальнику концтабору привезти їх для поєдинку. «Пошарте у себе в таборах, у в'язницях, позичте у своїх сусідів, у чорта, диявола — найдіть футболістів. Одинадцять російських футболістів... «Кондор» має виграти у росіян на очах у всього міста», — передає розмову німецького полковника з начальником концтабору письменник¹⁹.

Борщаговський вперше вказує, що від футболістів вимагав програти німецький генерал давши відповідне завдання підлеглому майору Ланце.

До цього писали, що це робив П. Радомський начальник концтабору на Сирці.

Напередодні гри полковник доручає майору повідомити футболістів, що вони мають забезпечити «потрібний» результат. «Попередьте росіян, якщо вони виграють матч, ми їх розстріляємо всіх до одного. Це не погроза — це умова»²⁰.

Незважаючи на погрози, матч завершився перемогою радянських спортсменів із рахунком 4:2. Автор відводить роль прислужника німців судді, який обслуговував матч і після наказу німців (у тексті полковник побив у перерві суддю за те, що той судив чесно), явно «свистів» на користь окупантів. Після того, як німці пропустили четвертий гол, полковник заборонив продовжувати гру, а динамівців відвезли до табору і тієї ж ночі розстріляли²¹.

Весь сюжет сценарію побудований навколо воротаря киян Миколи Трусевича (в тексті Микола Трусов), якого німці дуже боялися за попередні заслуги і чудову гру. Його навіть намагалися вбити поліцаї під час переправи через Дніпро в день гри. У тексті постійно акцентується увага на героїзмі російських, навіть не радянських спортсменів.

Очевидець тих подій В. Терно у своїх спогадах зазначає, що в перші післявоєнні роки, більшість жителів Києва сприймали опубліковані розповіді про розстріл динамівських футболістів у Бабиному Яру, як достовірний факт. Вигадана історія «вражала уяву і викликала захоплення мужністю футболістів. Загиблі динамівці були оточені мученицьким ореолом»²².

Новий поштовх міфологізації стався в 1957 р., коли у видавництві «Фізкультура і спорт» вийшла повість П. Северова у співавторстві з Н. Наумовим «Останній поєдинок». Ця книга, судячи із публікації Северова в газеті «Вечірній Київ» за листопад 1958 р., мала неабиякий успіх серед читачів, які буквально «завалили» автора своїми листами із запитаннями, як увіковічено пам'ять героїв-футболістів у Києві? «...Коли книга «Останній поєдинок» стала відомою читачеві, листи... ринули хвилею... Одні читачі запитують, як у Києві відзначено пам'ять мужніх спортсменів-патріотів Трусевича, Кузьменка і Клименка? Пропонують назвати їх іменами вулиці, — писав у своїй статті письменник. — Інші вважають само собою зрозумілим, що в їх пам'ять на київському стадіоні слід встановити обеліск. Треті впевнені, що питання про встановлення обеліску вже вирішено...»²³.

Северов погоджувався з авторами листів, для яких футболісти, завдяки його художній книзі, стали спортсменами-героями. У кінці свого газетного допису він навіть дозволив собі трішки пофантазувати з приводу пам'ятника: «Уявляю собі цей обеліск біля... стадіону на висоті, як

символ могутнього радянського патріотизму і непереборної волі до перемоги, як втілений у мрамурі чи граніті приклад мужнього служіння Батьківщині вірних, непохитних її синів»²⁴.

Отже, за рік після виходу книги один із її авторів на республіканському рівні у такий своєрідний спосіб вдруге (вперше в 1943 р. в газеті «Советская Украина») заговорив про пам'ятник футболістам.

Тепер знову повернемося до повісті, яка в 1961 р. була перевидана «Держлітвидавом України» накладомув 150 000 примірників. Письменники в ній вперше назвали команду німців найкращою командою військово-повітряних сил Вермахту «Люфтваффе», додавши, що вона була улюбленою командою самого Г. Герінга. Цей епізод прийшовся до душі багатьом. Так, із легкої руки авторів до легенди вплели команду «Люфтваффе» і Герінга.

Готуючи матеріал автори, ймовірно, знайомилися з матеріалами підкупаційної преси, а тому знали, що футбольні матчі проводилася в Києві нерідко і кияни зіграли не один матч. Про це свідчать певні епізоди з книги. Окрім команди хлібозаводу в них фігурує українська націоналістична команда «Рух», яка прибула до столиці зі Львова. Про неї детально розповідається в підрозділі «Перед поєдинком»²⁵. Така команда реально існувала тоді в Києві. Звичайно, як того вимагала тогочасна пропаганда, ця команда «буржуазних націоналістів» була виставлена на посміховисько перед читачами. В тексті всі гравці цієї команди були недолугими футболістами, підлабузниками німців. Ось як описують спогади Русевича (Русевич прототип Трусевича) письменники: «Згадуючи згодом гру з хвалькуватими молодчиками з «Руху» — їх пихаті пози перед початком гри, їх розгубленість і переляк уже після першої атаки киян, Русевич не міг втриматись від посмішки. Захисник «Руху» на прізвисько «Бізон» виявився дуже набожною людиною. Приймаючи м'яч, він не забував перехреститися, відчайдушно мазав по м'ячу і викрикував слова молитви, бив противника по ногах, слізливо причитаючи на всі лади: «О слава Ієсусу!», «О мати троєручиця», «Амінь». Коли перший м'яч затріпотів, як риба, в сітці воріт «Руху», цей «набожний» раптом став безбожником і так відізався про «троєручицю», що суддя змушений був закликати його до порядку»²⁶.

Рухівці, за сюжетом, сильно бажали зіграти зі знаменитими футболістами, постійно задиралися перед динамівцями і тим довелося їх поставити на місце, обігравши з рахунком 6:0 (гра відбулася 7 червня 1942 і програли рухівці з рахунком 2:0). Насправді ж команда «Рух» складалася з відомих у Києві футболістів і резервістів «Динамо».

Також Северов та Халемський пишуть про ігри німецької команди з військовими командами своїх союзників — угорців. Все це свідчить про

те, що вони дійсно знали реальну ситуацію з футболом в окупованому Києві, але утрималися від правди.

На фоні команди українських націоналістів навіть союзники німців — угорці, (на момент появи повісті — вже союзники СРСР в протистоянні проти капіталістичних країн, Угорщина входила до Варшавського договору), виглядали шляхетними людьми. Вони переймалися долею динамівців та просили їх відомстити «Люфтваффе» за свою поразку. Власне, цей хід є цілком зрозумілим: у Радянському Союзі постійно велась пропаганда проти українських націоналістів, що в черговий раз знайшло своє відображення в художній літературі. Написати щось подібне про вояків країни соцтабору було б некоректно і могло викликати непотрібні проблеми у відносинах між країнами.

Автори морально перестраховалися вказуючи на початку книги, що працюючи над повістю, вони не ставили за мету з документальною точністю відобразити всі події. Ними рухала ідея створити художній твір про спортсменів, окрилених духом радянського патріотизму²⁷. Здавалося б, усе зрозуміло — це просто художній твір і не більше, але саме він, по суті, остаточно закріпив у свідомості радянських людей міф про «матч смерті». Зрозумівши це, Северов і Халемський перестали наполягати на тому, що це вигадка. Більше того, останній навіть позиціонував себе як авторитетного знавця цієї історії, про що мова піде далі. В повісті з'явилися красномовно описані епізоди із вибором футболістами червоної форми, яка символізувала прапор СРСР, ігнорування динамівцями німецького привітання перед початком матчу. Згодом вони увійшли до легенди.

Про те, яке враження ця книга справляла на тогочасну молодь, можна зробити висновок із висловлювань, автора книги «Чи був матч смерті? Документи свідчать» В. Пристайка: «Поява повісті П. Северова та М. Халемського припала на часи моєї юності, а тому мені достеменно відомо, яке саме враження вона справляла, зокрема на моїх однолітків. Герої-футболісти були нашими кумирами, ми хотіли бути схожими на них і готувалися, як і вони, до подвигу в ім'я Вітчизни»²⁸.

За три роки після виходу книги «Останній поєдинок» на студії «Мосфільм» все ж вийшов у прокат художній фільм за сценарієм Борщаговського. Картину влітку 1962 р. відзняв молодий режисер Є. Керелов. Кінофільм назвали по-філософськи «Третій тайм».

Випускаючи в прокат кінофільм, радянська влада, мабуть, пам'ятала настанови Леніна про те, що кіно є найважливішим із мистецтв, колективним пропагандистом і агітатором народу. Якщо книжки й газетні матеріали читали не всі, то кінострічка щодня доносила «правду про матч смерті» до жителів найвіддаленіших куточків Радянського Союзу, адже

картина десятиліттями крутилася на екранах міських кінотеатрів та сільських клубів, виконуючи свою пропагандистську роль.

У свою чергу влада своє ставлення до створеного міфу висловила в річницю 20-річчя Перемоги, коли Президія Верховної Ради СРСР своїм указом нагородила футболістів медалями. Трусевич, Клименко, Кузьменко і Коротких посмертно отримали медаль «За відвагу», а Балакін, Гончаренко, Мельник, Путістін, Свиридовський, Сухарев — «За бойові заслуги»²⁹. Правда, Путістін відмовився від державної нагороди.

Після нагородження динамівців вирішили створити на їх честь пам'ятник, який встановили в 1971 році. Судячи з того, які представники керівництва були на відкритті монументу, легенда про «матч смерті» знайшла повну підтримку у владних ешелонах. Газета «Вечірній Київ» писала, що мітинг з нагоди відкриття розпочав секретар міськкому КП України Л. Романчук, окрім нього на церемонії були присутні голова Комітету з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів СРСР С. Павлов, голова Комітету з фізичної культури і спорту при Раді Міністрів УРСР В. Кулик, секретар ЦК ЛКСМУ І. Москалюк³⁰.

Але фактично відкриття монументу стало своєрідною даниною створеному Северовим, Халемським, Борщаговським міфу на державному рівні. «Монумент, на якому навіки відображені футболісти... буде ще довго воскрешати в пам'яті поколінь те, що вже стало легендою», — писав у своєму репортажі київський журналіст М. Михайлов³¹. Варто зазначити, що його слова стали пророчими — пам'ятник досі асоціюється з легендою про динамівців.

Таким чином, у роки СРСР міф про «матч смерті» створювався письменниками, журналістами та кінорежисерами, на кінцевому етапі до цього процесу підключилася влада. Виник він на основі художніх творів, без всіляких документальних підтверджень, із масою умисно спланованих перекручень та неточностей і мав свою чітку мету — виховувати молодь на героїчних традиціях, а також утверджувати в суспільстві певну модель пам'яті про війну, що відповідала б її ідеологічно «вивіреній» партійними ідеологами концепції.

---

¹ *Євстаф'єва Т.* Футбольна команда хлібзаводу №1 «Старт» і долі її гравців // Київ і кияни. Матер. щорічної наук.-практ. конф. — К., 2008. — Вип. 8. — С. 143–152; *Її ж.* 65 лет Победы! Футбол в оккупированном Киеве // 2000. — 2005. — 6 травня; *Її ж.* Футбол в оккупированном Киеве // 2000. — 2005. — 5 травня.

² *Кузьмин Г.* Горячее лето сорок второго... // Футбол. — 1995. — № 13. — С. 1–21; *Его ж.* Были и небыли нашего футбола. — Харьков, 2010. — С. 264–311.

³ *Пристайко В.* Чи був «матч смерті?» Документи свідчать. — К. 2005. — 168 с.

⁴ *Летопись Акселя Вартаняна.* Футбол в годы войны. Часть четвертая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 2 февраля; *Летопись Акселя Вартаняна.* Футбол в

годы войны. Часть пятая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 16 февраля.

⁵ Сабалдир В. Від матчу смерті до матчу життя. — К., 2005. — С. 155–157; Кузмин Г. Были и небыли нашего футбола. — С. 278–280.

⁶ Известия. — 1943. — 16 ноября.

⁷ Київська Правда. — 1943. — 17 листопада.

⁸ Летопись Акселя Варганыяна Футбол в годы войны. Часть четвертая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 2 февраля.

⁹ Там само.

¹⁰ Заря Востока. — 1944. — 15 февраля.

¹¹ Летопись Акселя Варганыяна. Футбол в годы войны. Часть четвертая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 2 февраля.

¹² Заря Востока. — 1944. — 17 февраля.

¹³ Летопись Акселя Варганыяна. Футбол в годы войны. Часть четвертая. Миф о «матче смерти» // Спорт-экспрес. — 2007. — 2 февраля.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Борцаговський А. Тревожные облака. — М., 1984. — С. 131.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 133.

¹⁸ Борцаговський А. Матч смерти // Сталинское племя. — 1946. — 24 августа.

¹⁹ Борцаговський А. Матч смерти. — 1946. — 25 августа.

²⁰ Борцаговский А. Матч смерти. — 24 августа.

²¹ Борцаговский А. Матч смерти. — 1946–26 вересня.

²² Терно В. Растрепанные воспоминания о странном детстве. — К., 2003. — С. 225.

²³ Северов П. Останній поєдинок // Вечірній Київ. — 1958. — 21 листопада.

²⁴ Там само.

²⁵ Северов П. Халемский Н. Последний поединок. — К., 1960. — С. 43–54.

²⁶ Там само. — С. 54.

²⁷ Там само.

²⁸ Пристайко В. Назв. праця. — С. 138.

²⁹ Там само.

³⁰ Героям-динамівцям // Вечірній Київ. — 1971. — 21 червня.

³¹ Михайлов М. Памяти героев-динамовцев // Футбол-хоккей. Воскресное приложение к газете «Советский спорт». — 1971. — 27 июня.

В статье анализируется формирование мифа о «матче смерти» советскими журналистами и писателями в военное и послевоенное время. Показано, как умело этот миф использовался коммунистической пропагандой в воспитании молодого поколения.

Ключевые слова: футбол, миф, «матч смерти», спорт, оккупация, пропаганда.

This article analyzes the emergence of the myth of the «game of death» by Soviet journalists and writers in wartime and post-war period. Shows how skillfully used the myth of communist propaganda in the upbringing of the young generation.

Keywords: football, the myth, «death match», sports, occupation, promotion.